

Finansira
Evropska unija

Ministarstvo ljudskih
i manjinskih prava

OSVAJANJE SLOBODE

**PRAVO GLASA NAM TREBA DA BISMO
I NJEGA UPOTRIJEBILE ZA STVAR MIRA**

Naziv publikacije:

Osvajanje slobode – Pravo glasa nam treba da bismo i njega upotrijebile za stvar mira

Izdavač:

Program ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)

Priredile:

dr Tatjana Koprivica
dr Božena Miljić
mr Milica Nikolić

Dizajn/prelom:

Impuls studio

Štampa:

Golbi d.o.o.

Tiraž:

100 PRIMJERAKA

Godina:

2023.

Mjesto:

Podgorica, Crna Gora

CIP - Каталогизacija у публикацији
Национална библиотека Црне Горе,
Цетиње

ISBN 978-9940-614-48-5

COBISS.CG-ID 27782148

Finansira
Evropska unija

Ministarstvo ljudskih
i manjinskih prava

OSVAJANJE SLOBODE

**PRAVO GLASA NAM TREBA
DA BISMO I NJEGA UPOTRIJEBILE
ZA STVAR MIRA**

Priredile:

dr Tatjana Koprivica
dr Božena Miljić
mr Milica Nikolić

Podgorica, 2023.

Ženska prava su ljudska prava.

Iako su crnogorske i jugoslovenske žene izborile pravo glasa 1945. godine, borba za rodnu ravnopravnost u svim sferama društva je još uvijek dalekosežan cilj. No ipak, naše pretkinje ostavile su nam bogato borbena nasljeđe koje je osnov naše borbe danas. U tekstu koji slijedi dat je osvrt na njihovo djelovanje, borbe, žrtve i predanost u periodu prije osvajanja prava glasa i neposredno nakon toga, jer „*Istorija ne prepoznaje darivanje slobode*“.

1919.

Neposredno nakon I svjetskog rata, a usljed inflacije nastale kao rezultat ekonomske krize na globalnom nivou izazvane ratom i pandemijom španske groznice, u Crnoj Gori, organizovani su i prvi socijalni protesti. Iako je izgubila suverenost, a njeno stanovništvo pogađala ozbiljna ekonomska i društveno-politička kriza, Crna Gora nije zaostajala za globalnim procesima koji se odnose na klasnu borbu, borbu za radnička prava i za bolje uslove rada i života. Protesti protiv skupoće organizovani su u Kotoru i Podgorici. Zanimljivo je da su oba protesta organizovala ženska udruženja.

MART

- U Kotoru je 8. marta 1919. godine organizovan protest protiv skupoće i aprovizacionog odbora, na kome je prisustvovalo 300 radnika i radnica. Organizovale su ga mjesna ženska organizacija i komunistička partijska organizacija.

DECEMBAR

- 3. decembra 1919. godine u Podgorici, na inicijativu *Centralnog sekretarijata žena*, organizovane su demonstracije protiv skupoće i za demobilizaciju vojske.

1920.

Protesti motivisani ekonomskim razlozima poprimaju širi politički karakter. Uz učešće ženskih organizacija iz različitih crnogorskih gradova formira se politička platforma zasnovana na političkom izjednačavanju polova, odnosno na borbi za prava žena, prije svega za njihova politička prava. Slični procesi dešavaju se na prostoru cijele tadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u čijem sastavu se Crna Gora tada nalazila.

JANUAR

- U januaru 1920. godine u Podgorici, Cetinju, Rijeci Crnojevića, Tivtu, Herceg-Novom održani su zborovi žena na kojima su postavljeni zahtjevi za političko izjednačavanje polova.

OKTOBAR

- Pripadnice Komunističke partije Jugoslavije su aktivno učestvovala u kampanji za opštinske izbore i izbore za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS 28. novembra 1920. godine. KPJ je na ovim izborima osvojila 12,4 %, odnosno za nju je glasalo 198 736 birača.

DECEMBAR

- 29. decembra 1920. godine Vlada SHS je donijela Obznanu kojom je zabranila rad Komunističke partije Jugoslavije. Rad ove partije zabranjen je jer je po snazi bila treća partija u zemlji na izborima 1920. godine.

Obznanom je naređeno da se "zabrani svaka komunistička i druga razorna propaganda", ugase njihove organizacije, zatvore njihova mjesta okupljanja, zabrane "njihove" novine i spisi koji bi propovijedali "diktaturu, revoluciju ili ma kakvo nasilje".

Dvadesete godine XX vijeka obilježilo je snaženje progresivnih ideja ukidanja klasnih razlika, borba za ravnopravnost, bolji uslovi rada i politička prava, a koje je dominantno zastupao komunistički pokret. U isto vrijeme, tadašnje državne vlasti uviđaju opasnosti od takvih pojava po postojeći poredak i nastoje da ih ukinu i stave pod kontrolu.

1921.

U isto vrijeme dok u zapadnim državama jača uticaj sufražetkinja, čije je djelovanje tokom I svjetskog rata zaustavljeno, da bi se po okončanju rata aktivnosti razbuktale, borba za ženska prava u Crnoj Gori se nastavlja subverzivno.

JANUAR

- Zabranjen je rad partijskih i sindikalnih organizacija.

Обзнана.

Са наше стране и из наше поузданих извора државне власти имају сазнање, да растројем и реакционери елементи спремају овак дава напад на државу, имено устројство и друштвени ред са задатком да по руском болшевичком примеру све сруше, што данас постоји од закона, установа и добара јавних и приватних, а на мјесто свега да уведу као и у Русији власт неколико људи, који ће распознавати животом, слободом и имањем грађана, а државу нашу отворити инаквији страници. То они зову диктатуром пролетаријата и пошто сматрају нашу државу само као један сектор на фронту у борби, коју болшевици воде против осталог света, то ће они на том сектору помести војну против светског капитализма, како би се срушило све и ствара у свету оно, што су до данас створили два свега и рад човечанства.

Наша би земља имала по њиховим замислима да поново потоне у кра, да поново уђемо опет као у Русији у унутарње грађанске борбе, међународне ратове и плачку зрине и стоке по градовима.

Комунистичком покрету су се придружили притиснени и подмукло и многи јавни и тајни непријатељи наше земље и народа, побегавши у рату, гледајући да се после рата освете овој земљи, замечују у њој нереде и одржавајући их споља и изнутра. Једни се, и ако ратом богаташи, упуштају у комунистичку странку, други дају новац за новине, које пишу невистине и драже народ на незадовољство, трећи одржавају везу с иностранством и новчаним фондацијама из иностранства, набављају бомбе, експлозиве и оруђа, четврти свим и сваком спречавају рад у земљи и на рђав глас без доказа износе све јавне радника и сва њихов рад — све то, да би се земља узбунила, грађани постали револуциони и огорчени на државу.

Неколико стотина људи плаћени из тајних фондова иду из места у места, са збора на збор, из воза у воз, из кафане у кафану, ништа друго не речећи по путима јавни мр и убијајући код грађана поверење у државу и њену будућност. Данас то чини један, сутра други на исти начин, а преко пута трећи и т. д. Један за другим, да би изазвали уверење, да је доста готова пропаст овог друштва и државе. Најреднији међу смутљацима и агентима те пропаганде су странци, који се под именом радника улазе у редовне организације, да их драже и понетају. Своје агенте улазе и у државну службу шпијунске ради. Многи ипак добри грађани и чиновници већ су постали криве њихове пропаганде, иади и са мале школе и искуства, међу учитељима на пример, почели су се и несвесни свих последица престају уз овај растројни рад, називајући се комунистима и друге улазачи у зло.

Покривају да шире своју отровну пропаганду међу војском и жандармеријом, како би као у Русији срушили поред осталих и ове стубове поретка и завела место њих тако зову Цркву Гарду. Они продужују и данас, кад се цели свет смире, грађанске и међународне ратове.

Ова болест болшевичка која се зове комунизам, оборала је само за неколико недеља Русију, савладала је била Мађарску, али је тамо прошла остављајући пустош и пропаст баш онак, који су хтели диктатуру. Иначе Америка, Енглеска, Француска, Немачка и друге уређеније и богате државе срубиле су је у савном почетку веде каике, а веде крајом. Чехо-Словачка република је овак дана морала да учини то исто.

И наша држава не сме допустити прозивање кра. Произашо је и сукине. Народ тражи мир, да би лечио своје ратне ране и патње. Пошто су претри елементи изабрали ове дане, кад Велика Народна Сакупштине почиње уређивање државе, да почну са општом обуставом рада, коју би по том претворили у неред, краву понету и расузо. Пада је одлучила да се свага државе стави у службу слободе и реда.

Рада тога Министарски Савет

НАРЕЂУЈЕ:

1. Да се до решења Устава забрани свака комунистичка и друга растројна пропаганда, обуставе њихове организације, затворе њихове зборишта, забране њихове новине и сви други списи, који би нутали спокојство и мир Државе, опроведати, правдати или изајавити диктатуру, револуцију или на какво неславе. Одмах се инаду узалати сви позиви на генералне штрајке и до месец дана затворити сви они који их чине усмено или писмено.
2. Забрањено се све штамповне ствари којима се умањује значај овакх мера наређених за одржавање слободе, рада и својине. По себи се разуме да остаје неваљави слобода јавне речи и писама, ако се њима не вређа Држава и не изазива јавна денорализација.
3. Да се у сваком случају недела са разорним карактером право предузму оштре мере против вођа и моралних подбедача, били они ту или правили вештачки алиби.
4. Заводи се обавезна пријава оруђа. Ко не пријави ваљено оруђе и експлозиве, казнива се до 3 месеца затвора, са радом.
5. За све време рада Уставотворне Сакупштине забрањене су у Београду сваке манифестације растројног и узбуљивог карактера. Војном суду на суђење предају се сви они, који би истаљали оружани отпор државним органима сигурности.
6. Да се с највећом тачношћу протерају сви странци који би се смутљачима придружили и јачали их.
7. Да се из државне службе отпусте сви чиновници ваши и ваши који би продужили пропаганду болшевицима у нашој земљи, а да се одузме помоћ за школовање свима студентима комунистима.

Избори за Конституанту извршени су у реду и слободи. У реду и слободи нема она срњи посво за који је добила народно поверење.

У Београду, 29. децембра 1920. г. ЈБПр.29282.

Председник Министарског Савета и
Министар Иностране Заве
М. Веселић в. р.
За Министара Савезног
Министар Губернија

foto: Obznana Vlade SHS, 29. decembar 1920.

1922.

Dvadesete godine obilježila su i hapšenja i isljeđivanja simpatizera i sljedbenika komunizma, boraca za prava i slobodu, među kojima je bio i nemali broj žena. Iako su podaci o ženskom aktivizmu toga doba slabije poznati i dostupni javnosti, oni jasno ukazuju da su žene predstavljale snažan, aktivistički princip udruživanja i borbe za ravnopravnost. Jedna od žena koje su postale simboli borbe za ravnopravnost i progres je i Stoja Marković, koja se, sa svojim stricem, istaknutim komunistom dr Vukašinom Markovićem, odmetnula u šumu.

Sredinom 1922. godine u Podgorici je, prema *Zakonu o zaštiti države protiv komunista*, održan grupni proces kada je suđenogrupi od 22 komunista i komunistkinja i njihovih simpatizera..

Na ovom suđenju, Marica Jovanović iz Danilovgrada, svjedočila je:

„Moram da kažem da su neki od ovih drugova, kojima se sudi, nemilosrdno tučeni ne samo pred mojim očima nego i pred očima drugih. Ja imam dovoljno hrabrosti da kažem da su njihova priznanja batinama iznuđena“.

- Ranjena je i uhapšena Stoja Marković, a zatim je osuđena na 15 godina robije. Početkom 1926. godine, pobjegla je iz cetinjskog zatvora, pa opet uhapšena u Piperima, osuđena i poslata na izdržavanje kazne u Zagreb, odakle je 1927. pobjegla u Sovjetski Savez. U Crnu Goru se vratila 1945. godine.

Uprkos pritiscima vlasti, radnički pokret, obično pod okriljem komunističke misli, uporno osnažuje svoje djelovanje kako u pogledu same organizacije i povećanja članstva, tako i u pogledu vidljivosti samog pokreta i njihovih aktivnosti. Zbog zabrane djelovanja od strane vlasti, mnoge aktivnosti su sprovedene ilegalno. Žene, iako tada nijesu imale pravo glasa, sprovodile su značajan dio tih procesa.

foto: Stoja Marković, Zatvor na Cetinju, 1924.

1923.

Radnički pokret je posebno probudio povećano interesovanje omladine i njihovo uključivanje u pokret. Ideja ravnopravnosti bila je zapaljiva.

JANUAR

- *Nezavisna radnička partija Jugoslavije osniva se u Beogradu.* Njeni članovi su bili komunisti i komunistkinje, koji zbog zabrane KPJ, nijesu mogli legalno djelovati u političkom životu.

Ova partija je imala svoje mjesne odbore u Podgorici, Danilovgradu, Cetinju, Rijeci Crnojevića, Grahovu. U njima su bile aktivne i žene.

1924.

Proslava 1. maja, međunarodnog praznika rada, praktikuje se sa ciljem obilježavanja stradanja žrtava radničkog pokreta sa demonstracijom u Čikagu, iz 1886. godine. Demonstracije koje su istorijski marker radničkog pokreta, kada su uspostavljeni zahtjevi „tri osmice“: 8 sati rada, 8 sati odmora i 8 sati kulture/obrazovanja, su ugušene od strane policije, kada je ubijeno 6 radnika, više desetina ranjeno, a kasnije još 5 radnika osuđeno na smrt. Na drugom kongresu Internacionale (1891. godine), 1. maj je priznat kao datum održavanja godišnjih aktivnosti. Od tada se širom svijeta, a u zavisnosti od okolnosti, ovaj dan obilježava kao važan datum radničkog pokreta tokom koga se u slavu žrtava organizuju različiti događaji.

MAJ

- Proslava 1. maja, međunarodnog praznika rada, organizovana je u Podgorici, Cetinju, Danilovgradu, Kotoru, Baru, Nikšiću.

1925.

Ženski pokret dobija sve veći broj članica, a njegovo subverzivno djelovanje postepeno postaje važan dio komunističkih aktivnosti i misije borbe za klasnu, rodnu i svaku drugu ravnopravnost. Djelovanje pokreta postaje organizovanije. Sve više žena, posebno mladih, u borbi za građanske slobode, osvaja prostore koji su do tada bili rezervisani isključivo za muškarce.

- Počinje značajniji i intenzivniji rad Saveza *komunističke omladine* u Crnoj Gori, posebno među omladinkama u srednjim školama i na selu.

1926.

Ilegalni rad žena odvijao se u okviru KPJ, a uslovi života u Crnoj Gori bili su teški, kako u pogledu ekonomskih prilika, tako i u pogledu političkog položaja crnogorskog naroda.

JUL

- 11. jula 1926. godine u Podgorici je došlo do sukoba u ženskom građanskom društvu *Žensko kolo*. Ovu organizaciju napustilo je 28 žena. U listu *Slobodna misao* se navodi da je do sukoba došlo pod uticajem KPJ.
- U partijsku ćeliju podgoričke Gimnazije primljena je SKOJ-evka Božana Vučinić. Bila je jedna od prvih gimnazijalki primljenih u *Komunističku partiju Jugoslavije* i među najuticajnijim ženama na prostoru Crne Gore dvadesetih i tridesetih godina XX vijeka.

1927.

Centralni komitet, poistovjećujući revolucionarnu borbu sa borbom za ravnopravnost, odlučno otvara prostor za ženski angažman i sve snažnije udruženo djelovanje.

OKTOBAR

- U Podgorici proslavljena desetogodišnjica Oktobarske revolucije. Radnici i radnice su obustavili rad, kako bi odali počast velikom istorijskom događaju s početka XX vijeka, koji je omogućio da se, u Savezu socijalističkih sovjetskih republika 1922. socijalističke ideje ostvare i kao državni sistem.

Skup je održan u bioskopu jer je policija zabranila protest na otvorenom.

1928.

Pri Centralnom komitetu obrazuje se *Komisija za rad među ženama*, koja će organizovati rad na pridobijanju žena svih profesija za revolucionarnu borbu, što govori o tome da KPJ već tada prepoznaje ženski potencijal u borbi za ostvarivanje radničkih prava. Svjesni te snage, kao i jaza među pravima između muškaraca i žena, iz čega proizilaze i razlike u stepenu obrazovanja, a dalje i profesionalne razlike, članovi Centralnog komiteta otvaraju mogućnosti za sve koji žele da se priključe revolucionarnoj borbi za ravnopravnost.

NOVEMBAR

- Od 6. do 12. novembra 1928. godine, KPJ je u Drezdenu održala svoj IV kongres na kome je postavljeno i pitanje obnavljanja i jačanja naprednog ženskog pokreta.

1929.

Manifestom kralja Aleksandra Karađorđevića donešenim 6. januara 1929. godine ukinut je *Vidovdanski ustav*, raspuštena Narodna skupština i zabranjen rad svih političkih partija u zemlji. Ukidanje Vidovdanskog ustava značilo je ozbiljan udar na tadašnje političke procese i borbu za građanska prava.

JANUAR

- Nastupa Šestojanuarska diktatura, period apsolutističke vladavine kralja Aleksandra Karađorđevića, karakterističan po zabrani rada svih političkih partija i skupova, zabrani rada svih sindikata, kao i cenzuri štampe. Taj mučan period za ostvarivanje radničkih prava i razvoj progresivnih ideja, uključujući i ženski aktivizam, trajao je više od dvije godine, a završen je u septembru 1931. godine.
- Početkom 1929. godine formiran je Centralni sekretarijat žena Komunističke partije Jugoslavije. Iste godine formulisano je Uputstvo Centralnog sekretarijata žena komunista o izgradnji partijskih aparata za rad među ženama, u kojem stoji:

„Da bi se partija lakše i bolje mogla čvrsto povezati sa širokim masama nekomunističkih radnica treba u partiji izgraditi aparat za rad među ženama i to – po predlogu Centralnog sekretarijata žena, na sledeći način:

... Il Žen. Org. u ćelijama, koja radi u preduzećima, gde je uposlen veliki broj radnica, treba da bude u vezi sa omladinskom ćelijom dotičnog preduzeća.“

MART

- Uprkos Šestojanuarskoj diktaturi, iste godine obilježen je praznik žena, 8. marta, objavljivanjem *Proglasa Centralnog sekretarijata žena* u kome se navodi težak položaj radnica, seljanki i siromašnih, domaćica i u kome je apelovano da se žene bore protiv kapitalističkog izrabljivanja, za slobodu organizovanja, zbora, štrajka i dr.
- Sredinom maja *Centralni sekretarijat žena* izdao je uputstva partijskim organizacijama za politički rad sa ženama, prema kome se rad trebalo odvijati preko grupa i kružoka, koji bi brojali dvije do četiri pripadnice, sa kojima bi se obrađivala partijske direktive i štampa. Naglašeno je da: *„partijski kružoci ne predstavljaju nikakve specijalne ženske organizacije, već samo metod rada i formu za rad među ženama“.*

OKTOBAR

- 3. oktobra, kralj Aleksandar Karađorđević je u duhu svoje centralističke i unitarističke politike, „Zakonom o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja“ Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca preimenovao u Kraljevinu Jugoslaviju.

DECEMBAR

- 5. decembra 1929. godine donešen je *Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji* - nastava je obavezna za dječake i djevojčice, što je bilo izuzetno važno za unapređenje položaja žena, budući da je njihov inferioran položaj u društvu bio uslovljen značajno nižim stepenom obrazovanja.

1930.

Tridesete godine obilježilo je dalje snaženje komunističkog pokreta i sindikalnih udruženja, uz razvijanje svijesti o potrebi svrgavanja autokratskog režima i borbe za ravnopravnost svih. Udruživanja dobijaju znatno strukturisaniji karakter, ženske organizacije dobijaju sve veći broj članica, ali i veću pažnju KPJ. Partija postepeno uviđa značaj uključivanja žena u sve aktivnosti i uočava mogućnosti koje žensko sindikalno djelovanje omogućava.

- Početkom godine formirano je pokrajinsko rukovodstvo Komunističke partije za Crnu Goru na čelu sa Adolfom Mukom, nakon čega je došlo do obnavljanja starih i stvaranja novih partijskih organizacija.
- 8. marta 1930. godine – Komunistička partija je izdala Proglas radnim ženama Jugoslavije:

„Na internacionalni dan žena pokažite svoju spremnost za borbu za tu borbu aktivnim sudjelovanjem u svim akcijama komunista, jer su oni jedini iskreni borci za interese ženskih radnih masa. Zajedno sa svojim drugovima, radnicima i seljacima sviju naroda, okupljajte se pod crvenu zastavu Komunističke partije Jugoslavije i pripremajte za revolucionarno obaranje krvave zločinačke vojno-fašističke diktature, ogrezle u krvi vaših sestara i braće, jer samo borbom protiv vladajućeg razbojničkog režima možete izvojevati ostvarenje svojih zahtjeva za komad hljeba, krov nad glavom i čovjeka dostojan život“.

1931.

Iako bez prava glasa, žene se počinju pojavljivati u zvaničnim statistkama koje se odnose na plaćeni rad.

- U Crnoj Gori, u industriji je bilo 1386 radnika, a od toga 89 žena.
- Od ukupno 3307 nadničara/-ki koji su radili po crnogorskim selima, 1020 su bile žene.

1932.

Obilježavanje međunarodnog dana žena, 8. marta, povezano je takođe sa radničkim pravima i periodom industrijalizacije s početka XX vijeka, kada su žene koje su radile u oblasti industrije demonstrirale zbog svojih loših prava.

MART

- Pokušaj žena da u Podgorici organizuju proslavu 8. marta, onemogućen je od strane vlasti.
- Krajem godine osnivaju se „vaspitne grupe“ koje su radile na ideološkom uzdizanju članova i simpatizera Komunističke partije, među kojima je bilo žena i omladinki. U kući Čane Popović, u okolini Podgorice, bila je smještena partijska tehnika.

1933.

U Njemačkoj dolazi na vlast Nacionalsocijalistička partija na čelu sa Adolfom Hitlerom. Uticaj fašističke i nacističke ideologije prisutan je širom Evrope.

- Na sjednici Centralnog odbora KPJ, održanoj krajem godine, donešena je odluka da „U svakoj partijskoj jedinici mora se odrediti ženski organizator koji treba da se bavi organizacionim i agitacionim radom među ženama“.

1934.

KPJ uviđa značaj rada se ženama na terenu za postizanje ciljeva same partije, a što dodatno pospješuje i jačanje ženskog pokreta.

MAJ

- Krajem maja 1934. godine Centralni komitet KPJ uputio je pokrajinskim komitetima posebno pismo, u kom se ukazuje na značaj rada sa ženama i :

...“Da se jedna Komunistička partija može s pravom nazvati masovnom, boljševičkom, zavisi i od toga u kolikom broju učestvuju radne žene u borbama vođenim pod njenim rukovodstvom“.

1935.

Nezadovoljstvo progresivnih snaga društva širom tadašnje Jugoslavije poprima širok karakter i organizuju se brojne akcije i demonstracije. Posebno se ističu omladinski pokreti pri univerzitetima i fabrikama koji se sve češće sukobe sa policijom.

Pojedini listovi se stavljaju u službu borbe za ostvarivanje prava, i borbe za slobodu, pa se pojavljuju tekstovi u kojima se istaknute aktivistkinje za ženska prava, javno ili pod pseudonimom, obraćaju drugim ženama u Crnoj Gori i otvoreno zagovaraju borbu za pravo glasa, borbu za slobodu.

FEBRUAR

- 18. februara organizovane su demonstracije zbog ubistva Mirka Srzentića, crnogorskog studenta iz Ulcinja, koji je ubijen 1. februara 1935. godine u Beogradu. Ubistvo je uslijedilo nakon hapšenja i interniranja crnogorskih studenata. Mirko Srzentić je studirao pravo, a bio je istaknuti član ljevičarskih udruženja i član *Revolucionarnog studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu*. Budući da je ubijen od strane policije i to tokom demonstracija, njegova smrt je izazvala niz demonstracija širom Jugoslavije, a postala je i simbol otpora i borbe za ravnopravnost. Na demonstracijama u Podgorici, organizovanim povodom njegovog ubistva, prisutno je bilo nekoliko hiljada ljudi. Jednog provokatora, koji je pucanjem pokušao da omete govornike, demonstranti su pregazili.

- Bojana Ivanović je, na demonstracijama 18. februara 1935. godine u Podgorici, bacila komad leda na žandara Govedaricu, koji je prevezen u bolnicu. Jedan kaplar je svjedočio: *„Od demonstiranata sam prepoznao Bojanu Ivanović, koja se put mene isprсила i viknula: „Pucaj“!, a zatim je uzviknula masi: „Naprijed“.*

Policija je uhapsila i saslušavala 40 učenica Trgovačke akademije i radnica Monopola duvana koje su učestvovalе u februarским demonstracijama. One se ubrajaju među najznačajnije protestne manifestacije u Crnoj Gori između dva svjetska rata.

NOVEMBAR

- Na nasloj strani lista Zeta od 18. novembra 1935. godine objavljen je tekst „Za pravo glasa sviju žena“. U njemu se, između ostalog, navodi:

„Žene u svim zemljama Jugoslavije vode danas zajedničku i jedinstvenu akciju bez razlike na ekonomsko socijalni položaj i političko ubjeđenje, za pravo glasa sviju žena i za druge slobode... Ova je borba žena za pravo glasa i druge slobode utoliko shvatljivija u Jugoslaviji ukoliko se više fašizam ustremkuje i nasrće na žene i njena do sada postignuta prava, što je razumljivo, jer fašizam u ropskom položaju žena vidi svoje bolje izgledе na uspijeh, jer su žene za mir, jednakost i slobodu, a protiv imperijalističkih ratova, kao majke, sestre i supruge; protiv eksploatacije kao eksploatisane i ponižene, protivu fašizma i tiranije kao ugnjetene i tiranisane... Borba žena u Crnoj Gori, a to su vitalna pitanja, jer je zavlдалa masovna glad i golotinja, bosotina i do bijede nemaština usljed suše, nerodice itd“.

Za pravo glasa sviju žena, Zeta, broj 44, 18. novembar 1935, 1. (il.)

List Zeta izlazio je od maja 1930. do juna 1941, i imao izuzetno važnu ulogu u mobilisanju aktivističkih snaga, podršci progresu i borbi za slobodu, a njegov uticaj je prevazilazio granice Crne Gore. U godinama koje slijede u „Zeti“ se pojavljuju tekstovi koji se direktno obraćaju Crnogorkama i u kojima se one ohrabruju da se izbore za svoja prava, prvenstveno pravo glasa. Tada već se pojavljuje i termin „feminizam“, te se Crnogorke upućuju na snažan aktivizam u ostvarivanju svojih prava i ideja.

DECEMBAR

- 26. decembar 1935. godine održana je Okružna konferencija SKOJ-a za Podgoricu, na kojoj je definisano da se „povede računa o postupku omladine prema ženama, da se po selima osnuju analfabetski tečajevi i čitaonice i da se „preko građanki i građana“ omogućí saziv jedne konferencije žena“.

Okružna konferencija je predstavljala početke udruženog djelovanja ženskog pokreta, te uslovlila kasnije osnivanje Antfašističkog fronta žena (AFŽ), postavljajući temelje za neke od ključnih aktivnosti u kojima je AFŽ kasnije dao ogroman doprinos, poput opismenjavanja.

- Od oko 610 članova partije, 12 su bile žene, odnosno 2 procenta od ukupnog broja: Božana Vučinić, Lidija Jovanović, Jelena Četković, Vasa Pavić, Olga Lekić, Katica Matković-Muk, Đina Vrbica, Milica Vuletić, Bojana Ivanović, Danka Kovačević, Vasiljka Đurović i Milica Lopičić.
- Prema policijskim podacima, među 556 članova SKOJ-a bilo je 281 seljaka, 144 radnika, 117 intelektualaca i 14 omladinki.
- U Upravi Ujedinjenog saveza šivačko-odječnih radnika i radnica u Podgorici, bila je Jelena Četković, a Anđa Živković je izabrana za jednog od tri člana finansijske kontrole.

1936.

Dok su se žene u nekim državama u Evropi već izborile za pravo glasa (Finska, Norveška, Danska, Island, Njemačka, Estonija, Litvanija, Luksemburg, Austrija, Poljska, Rusija, Holandija, Čehoslovačka, Švedska, Irska, Velika Britanija, Španija) žene u Jugoslaviji ulaze u intenzivne predratne godine, kasnije i u II svjetski rat, te na krilima partizanske pobjede u kojoj nesebično učestvuju, će kasnije i izboriti pravo glasa.

Crnogorske prilike dodatno su usložnjene krajnje inferiornim položajem crnogorskog naroda u kraljevini Jugoslaviji, zbog čega je položaj crnogorske žene bio dodatno otežan.

JANUAR

- Objavljen je tekst u časopisu Zeta i Crnogorke traže pravo glasa, u kome se već jasno vide direktne poruke upućene ženama a koje se odnose na ostvarivanje njihovih prava, preventsveno prava glasa :
...„Samo još Crnogorka, žena, koja je između svih žena u zemljama Jugoslavije, najbolje pokazala, kroz vjekove, najviše životne vitalnosti i bila uvijek najčvršći oslonac svoga muža u svim borbama i zlim vremenima (a njih bar u Crnoj Gori nije bilo malo?!), nije ništa učinila u tom pravcu.

...Vrijeme je da Crnogorka shvati, da je društvena stvarnost u situaciji koja iziskuje grupacije svih svjesnih progresivnih društvenih snaga u jedan jedini zahtjev, da se ii teškoće sutrašnjice koje nam se nameću uklone“.

Đ. V., *I Crnogorke traže pravo glasa*, Zeta, broj 3, 19. januara 1936. godine, 1-2.

FEBRUAR

- U listu Zeta objavljen je tekst *Potreba stvaranja feminističkog pokreta u Crnoj Gori*. U njemu se navodi:
... „Zato mi žene u Crnoj Gori svjesne gvođenog pojasa patrijarhalno tradicionalne zaslijepljenosti moramo nastojati da se organizujemo u jedan feministički pokret kao jedini način naše uspješne borbe. Istorija ne poznaje darivanje sloboda, već je moramo mi sami izvojevati i niko drugi“.

Potreba stvaranja feminističkog pokreta u Crnoj Gori, Zeta, broj 8, 23. februar 1936.

foto: Zeta, 1935.

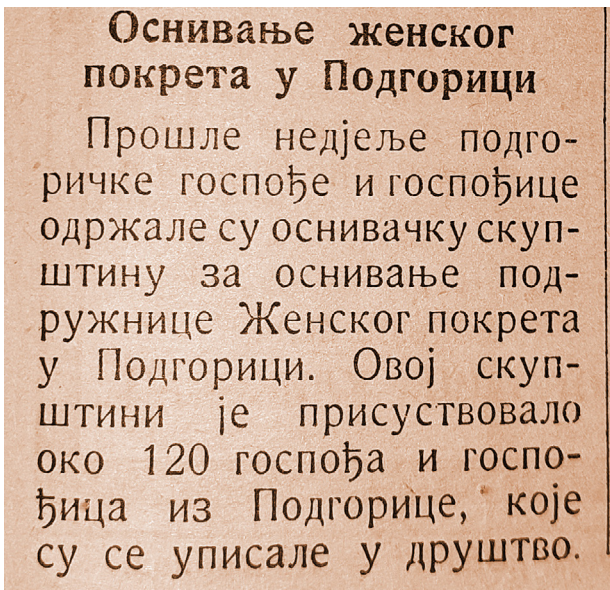

foto: Zeta, br. 10, 8. mart 1936.

MART

■ Nakon provale u KPJ, policija je pohapsila nekoliko stotina članova partije iz Crne Gore. Među više od 20 žena uhapšene su i Božana Vučinić, Đina Vrbica i Vasa Pavić iz Podgorice, Danka Kovačević iz Nikšića, Jana Đurašković, Milica Jovović, Bosa Milošević i Danica Dika Marinković iz Cetinja, Persa Delević Biljurić iz Berana, Desa Janketić iz Lukovca i dr.

■ Prve nedjelje marta 1936. godine (nije poznat tačan datum) osnovana je prva ženska organizacija u Podgorici - ženski pokret. Osnivačkoj skupštini Ženskog pokreta prisustvovalo je oko 120 žena i djevojaka. Rad je otvorila Stanica Radović, koja je izabrana za predsjedavajuću skupštine, a za sekretarku je izabrana Jovanka Miličić.

Stanka Leković je izložila referat o položaju žena u društvu i ženskom pokretu u zemlji. Uslijedila je diskusija, a izabran je i privremeni odbor od 8 članica, među kojima su bile Stanka Leković, Božana Vučinić, Jovanka Miličić i Danica Pejović.

(Osnivanje ženskog pokreta u Podgorici, Zeta, broj 10, 8. mart 1936.)

Odlukom Vlade profašistički orjentisanog Milana Stojadinovića, zabranjen je *Ženski pokret*, a policija je zabranila i rad omladinskih sekcija.

JUN

■ 26. juna 1936. godine, uprkos policijskoj zabrani, na Belvederu, na prilazu Cetinju, održan je protestni skup, kao reakcija crnogorskog naroda na obespravljeni položaj u Kraljevini SHS. Na njemu je učestvovalo više hiljada građana. Na njih je policija otvorila mitraljesku i pušчанu vatru, od koje je poginulo šest i povrijeđeno 16 demonstranata. Na protestu je učestvovalo i oko 200 žena.

■ Tokom 1936. godine radi se na stvaranju *Ženskog pokreta* u većem broju crnogorskih gradova, koji imaju za cilj: „kulturno-političko uzdizanje žena Crne Gore i popravljnje njihovog položaja“.

OKTOBAR

- Od 28. septembra do 10. oktobra 1936. godine u Dubrovniku je održan Kongres *Internacionalnog ženskog saveza*. Među 400 delegatkinja, crnogorske feministkinje zastupala je, u svojstvu posmatračice, Stanica Radović, učiteljica i predsjednica *Ženskog pokreta* u Podgorici.

Radović je razgovarala sa Lejdi Aberdin, predsjednicom *Internacionalnog ženskog saveza*, koja je ohrabрила žene Crne Gore da nastave svoju borbu.

foto: Delegatkinje Kongresa u Dubrovniku, 1936.

foto: Grupa uhapšenih učesnika Belvederskih demonstracija, 1936.

1937.

U Španiji je počeo građanski rat između demokratskih i profašističkih snaga koji je trajao od 1936 do 1939. godine. Ratna zbivanja su sa pažnjom praćena u čitavom svijetu. Francisko Franko, vođa pobune protiv demokratski izabrane vlade, otvoreno je zagovarao fašizam. Na suprotnoj strani, u demokratskom frontu, nalazili su se i pripadnici ljevice, sa kojima su se solidarisali i ljudi iz čitavog svijeta.

MART

- Početkom marta (2., 3., i 4.) 1937. godine, u grupi od 300 dobrovoljaca koji su krenuli u pomoć demokratskim snagama u Španiju, bilo je i žena, među njima Jelena Četković, Ana Kovačević, Marija Šoljaga i dr. Otkriveni su i 80 ih je uhapšeno.
- Lidija Jovanović je bila sekretarka Crvene pomoći za Crnu Goru. Crvena pomoć bila je jedna od stalnih formi rada naprednih žena (1933-1941) –sakupljale su priloge za pomoć političkim zatvorenicima i zatvorenicama i njihovim porodicama, pratile sudske procese i sl.
- 30. mart 1937. sahranjena je Božana Vučinić, članica Mjesnog komiteta KPJ Podgorica i jedna od najistaknutijih članica partije. Umrla je od posledica policijske torture u zatvoru. Božana je imala izuzetno važnu ulogu u radu sindikalnih organizacija u tekstilnoj i duvanskoj industriji u okviru kojih je predvodila rad sa ženama i vršila direktan uticaj na omasovljavanje borbe za slobodu, širenje komunističkog i ženskog aktivizma, zbog čega je bila i meta učestalih progona i mučenja.

Od nje se, između ostalih, oprostila i Jelena Četković. (il.) O tome je pisala *Slobodna riječ* od 21. jula 1937. godine. Počast Božani Vučinić odali su i njeni saborci, njih 157 osuđenika iz zatvora u Sremskoj Mitrovici. Među njima bili su i Ivan Milutinović, Moša Pijade, Đuro Pucar, Otokar Keršovani, Slobodan Škerović i dr.

JUL

- 12. jula 1937. godine održan je protest u Podgorici. Grupa žena uhapšena tom prilikom, držana je u zatvoru šest nedjelja.

Dostana Nenadović svjedoči:

„Prvu noć u zatvoru naša braća i drugovi prokopali su zid između njih i nas zvođenom šipkom i proturili nam cedulju na kojoj su napisali šta treba mi djevojke da govorimo pred policijom i žandarmima i pred načelnikom sreza. Mi smo se toga strogo držale, i po cijenu života i muka nijesmo mijenjale iskaz“.

SEPTEMBAR

- Oko 600 građevinskih radnika štrajkovalo je u Podgorici mjesec dana. Uspješnom završetku štrajka doprinijele su žene, posebno one sa sela, donoseći hranu štrajkačima i njihovim porodicama.

foto: Jelena Četković govori na sahrani Božane Vučinić. Podgorica, 1937.

foto: Demonstracije. Podgorica, 1937.

1938.

Predratne godine karakteriše neskriveno neslaganje KPJ sa zvaničnom državnom politikom i snažan otpor nacizmu. Kako KPJ organizaciono jača i povećava broj svojih članova/-ca i simpatizera, tako i ženski pokret postaje sve snažniji i organizovaniji, usmjeren na borbu za ravnopravnost. Za postizanje zajedničkih ciljeva žene koriste kako samostalne inicijative, disperzivno djelovanje na terenu, tako i javna glasila i sve moguće načine komunikacije kako bi doprle do što većeg broja žena.

SEPTEMBAR

- Septembra 1938. godine organizovane su demonstracije protiv dolaska predsjednika Vlade Kraljevine Jugoslavije, Milana Stojadinovića.

U Podgorici je učestvovalo više hiljada demonstranata, među kojima je bio i veliki broj žena.

1939.

Ženski pokret dobija značajno na masovnosti i njemu se priključuju kako žene iz grada, tako i žene sa sela, sa idejom o borbi za društvenu pravdu, protiv tadašnjeg režima, protiv siromaštva. Gradi se ženska partijska infrastruktura, koja će u kasnijim godinama biti temelj borbe za rodnu ravnopravnost.

MART

- 8. mart 1939. godine obilježen je demonstracijama u Podgorici, na kojima je, pored žena iz grada, učestvovao i veliki broj žena sa sela.

MAJ

- Održano je *Majsko savjetovanje* CK KPJ, na kome je, kao najvažniji organizacioni zadatak definisano podizanje ženskih partijskih kadrova.
- Pri *Pokrajinskom komitetu* formirana je komisija za rad među ženama, u kojoj su bile Lidija Jovanović, sekretarka, Vasa Pavić, Đina Vrbica, Blaža Vidović-Četković i Dara Vukotić.

OKTOBAR

- Počeo je masovni pokret za pravo glasa žena.

O borbi žena za pravo glasa u Podgorici izvještaj donosi časopis *Žena danas* u broju 26 (januar-februar 1940. godine).

fotografije: Časopis „Žena danas“, 1939.

NOVEMBAR

- U listu *Glas Crne Gore* od 15. novembar 1939. godine, navodi se:

“Mi moramo tu akciju oduševljeno prihvatiti jer mi najbolje osjećamo svu težinu potlačenosti. Pred nama stoji zadatak: zatalasati široke mase žena u borbi za pravo glasa. Kad već radimo kao muškarci, a često i mnogo više, kad imamo tolike mnogobrojne dužnosti, zašto da nemamo i prava? ... Pa zar da polovina stanovništva-žene, koje najviše stradaju od rata i najviše ga mrze, nemaju prava da kažu svoju riječ? Mi znamo da i nama prijete opasnost. Život žena, inače paćenički, postao bi neizdržljiv u slučaju rata. Zato je sudjelovanje žena u odlučivanju o ratu ili miru potrebno i od ogromne je važnosti. Pravo glasa nam treba da bismo i njega upotrijebile za stvar mira”.

- U novembru i decembru održani su masovni skupovi u Nikšiću, Beranama, Cetinju i Podgorici, kao i uspješni u Andrijevici, Grahovu, Kolašinu, Pljevljima i dr.

DECEMBAR

- 1. decembra 1939. godine pripremana je državna proslava 21. godišnjice stvaranja Kraljevine SHS, a u ulici Slobode u Podgorici organizovane su demonstracije protiv vlasti, na kojima su učestvovala i žene.
- Krajem decembra je u Podgorici, u bioskopskoj sali Luksora, održan skup na kojem je učestvovalo oko 1000 žena.

Na skupu su govorile i Anđela Vujošević u ime radnica, Savica Đurišić u ime službenica i Dara Vukotić u ime žena sa sela.

Na zborovima po Crnoj Gori su prikupljeni potpisi za prava glasa žena.

1940.

U Crnoj Gori je 1940. godine oko 60 žena koje su bile članice Komunističke partije Jugoslavije.

MAJ

- 1. maja 1940. godine u Podgorici su osvanule tri crvene zastave, na Kučkom pazaru, kod Kaznenog zatvora i na Drpama Mandića, a u njihovom postavljanju učestvovala je i Anđelija Vujošević.

JUN

- 21. juna 1940. godine u Podgorici su organizovane demonstracije pod nazivom „Branicemo zemlju od fašističkih zavojavača”.

Demonstranti/-kinje su se kretali ulicom Slobode, jedan demonstrant je poginuo, dva su ranjena, od kojih je jedna bila omladinka.

1941.

Drugi svjetski rat u Jugoslaviji je zvanično počeo napadom Sila Osovine šestog aprila 1941. godine, a Kraljevina je kapitulirala već 17. aprila i teritorija države je podijeljena između okupacionih sila. Najveći dio teritorije Crne Gore potpao je pod kontrolu fašističke Italije, Boka Kotorska je pripojena direktno Italiji, dok su djelovi Crne Gore uz albansku granicu pripali novonastaloj fašističkoj tvorevini Velikoj Albaniji. Italija je uspostavila okupacionu civilnu vlast u Crnoj Gori, međutim, veliki dio naroda se sa ovakvim stanjem nije mirio. Nakon samo tri mjeseca, u Crnoj Gori je organizovan prvi opštenarodni ustanak u porobljenoj Evropi.

MART

- Na masovnim demonstracijama 27. marta 1941. godine u Podgorici, žene su uzele značajno učešće.

foto: Podgorica, demonstracije 27. marta 1941.

APRIL

- Tokom kratkotrajnog Aprilskog rata, do kapitulacije Jugoslavije, žene su pomagale vojnicima doturanjem hrane i različitih proglašenja na položaje, te pomaganjem jedinicama da održe vezu između pozadine i fronta.

13. JUL

Trinaestojulski Ustanak je organizovan pod rukovodstvom Komunističke partije, a učešća se uzeli i muškarci i žene, a ustanicima su se pridružili građani, inteligencija, studenti, kao i značajan broj kraljevih oficira. Prve borbe su započele na Čevu, u Mišićima i na Virpazaru, a ustanički plamen se uskoro proširio cijelom Crnom

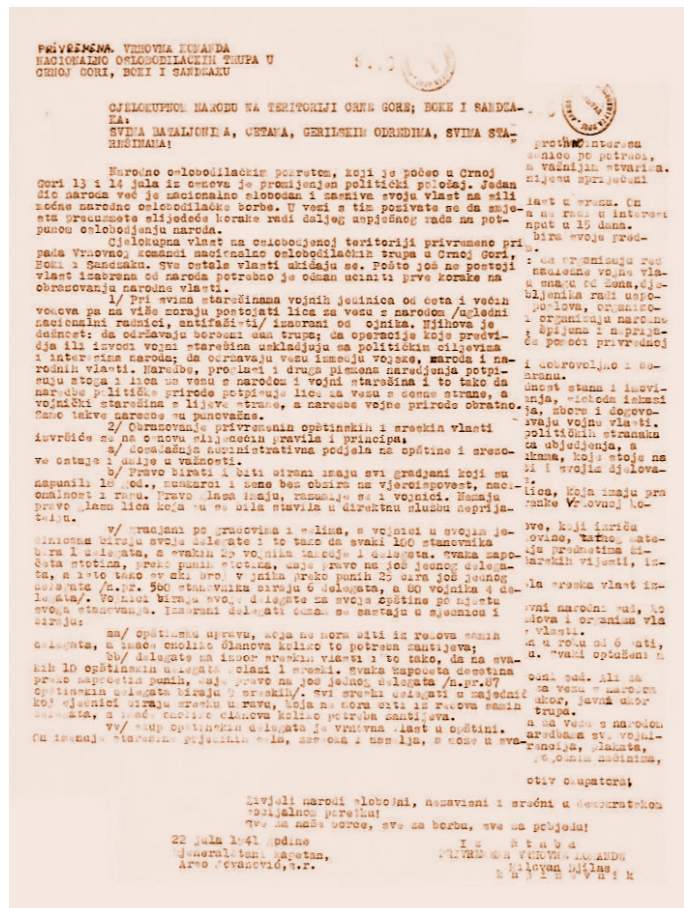
Gorom. Iako ugušen u avgustu, Ustanak je predstavljao u simboličnom smislu, izuzetan podvig u borbi protiv fašističkih i nacističkih okupatora i poruku da okupacija neće proći bez otpora.

- Na teritoriji Crne Gore, žena članica KPJ je oko 120, a neke od njih su zauzimale i važne pozicije u mjesnim komitetima uoči ustanka: Zaga Pavlović, Vjera Kovačević, Vasa Pavić, Danica Marinović, Radmila Nedić, Milica Mušikić, Marija Šoljaga.
- Pokrajinski komitet KPJ se posebno obratio ženama, pozivajući ih da se pridruže borbi za slobodu od okupatora: *Imperijalistički rat i okupator donijeli su glad vašoj djeci, smrt, zarobljeništvo i odvođenje u logore vaših muževa, braće i sinova, poniženje vas kao žene i prisilno prostituisanje. Ustanite u odbranu vaše časti, u odbranu života vaše djece i povežite vašu borbu sa borbom vaših muževa, braće i sinova!*
- Trinaestojulski ustanak započeo je napadima na italijanske položaje u Mišićima, na Čevu i Virpazaru. Ustanički plamen se uskoro proširio širom Crne Gore.

22. JUL

- Nakon uspjeha u borbama poslije 13. jula 1941. godine, KPJ uspostavlja organe narodne vlasti na novooslobođenoj teritoriji. Novoformirana Privremena Vrhovna komanda nacionalno oslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak na novooslobođenoj teritoriji garantuje punoljetnim ženama pravo glasa, bez obzira na nacionalnost, vjeroispovijest i rasu.
- Skupština za izbor Odbora narodnog oslobođenja u Beranama - žene prvi put u istoriji učestvuju u izborima ograna vlasti.
- Žene u Trinaestojulskom ustanku učestvuju u sakupljanju hrane, robe, humanitarne pomoći i ratnog materijala, i njihovom doturanju zarobljenicima i borcima.

foto: Saopštenje Privremene Vrhovne komande NO trupa u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku, 22. jul 1941. godine

JESEN 1941. GODINE

- Formiraju se ženski seoski i opštinski odbori, sa ciljem da se one organizuju i formiraju rukovodstva koja bi se bavila radom sa ženama, njihovom edukacijom o predstojećoj borbi i načinima na koje mogu da pruže svoj doprinos. Najčešći oblik rada odbora sa ženama su bile konferencije.
- Sanitetski kursevi se održavaju širom Crne Gore u trajanju od 10 dana do 2 mjeseca. Žene imaju priliku da nauče osnove prve pomoći, načine prenosa poljskih bolnica i ranjenika pred neprijateljem.

17. DECEMBAR

- Vukosava Vukica Mitrović strijeljana je u Jajincima kod Beograda, nakon hapšenja i torture u policiji i u logoru Banjica. Imala je 28 godina. Članica Komunističke partije je postala 1933. godine. Radila je u redakciji partijskog lista „Komunist“. Prilikom policijske akcije aprila 1935. godine bila je uhapšena i mučena u zatvoru „Glavnjača“. Početkom 1937. godine postala je sekretarka Mjesnog komiteta KPJ za Beograd, a potom i članica Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Učestvovala je u organizaciji štrajkova tekstilaca 1937. i 1938. godine i u demonstracijama 1939. godine. Nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije bila je među organizatorima niza akcija u Beogradu. Bila je zadužena i za politički rad i organizovanje rejonskih komiteta. Prilikom sukoba sa policijom 6. oktobra 1941. godine teško je ranjena i uhvaćena. Prebačena je u logor na Banjici. Na strijeljanje je iznijeta na nosilima. Za narodnu heroinu je proglašena 9. maja 1945. godine.

foto: Vukica Mitrović

1942.

- Dr Ruža Rip vodi partizansku bolnicu u Kolašinu, a u rad bolnice je uključeno još 10 bolničarki. Pored bolnice u Kolašinu, osnivaju se i druge bolnice na teritoriji Crne Gore, gdje žene rade i kao bolničarke i kao ljekarke. Osim Ruže Rip, partizanke ljekarke su bile i Saša Božović, Olga Milošević, Irina Knežević, Marija Gajić, Frida-Marija Gutman, Marija Lompar i dr.
- Stanje u Crnoj Gori počinje da se komplikuje kako se rasplamsava sukob između partizanskih i četničkih jedinica, pomaganih od strane okupatora. Jedan broj žena, čiji su članovi porodica pristupili četnicima, povlači se i pasivizuje. Sve ovo mijenja stav Partije o direktnom učešću žena u borbenim jedinicama, pa Vrhovni štab poziva žene da se uključe u rat i kao borci, ravnopravno sa muškarcima.

8. MART

- Organizovane su proslave Osmog marta koje su, pored savjetovanja i edukacije žena o značaju Narodnooslobodilačke borbe, seminara o Osmom martu i higijeni, uključivale i zabavni program, koji je podrazumijevao horsko izvođenje Internationale i narodnih napjeva, kao i pozdravne govore partijskih vođa. Proslave Osmog marta organizovane su tokom čitavog trajanja rata u svim djelovima Crne Gore.
- Žene su aktivne u gradovima kao partijske i političke radnice u ilegali. Pored političkog rada, one se brinu i o ranjenicima, o hrani, obući i odjeći za druge ilegalce. Među njima najistaknutije su bile Ljubica Popović, Vasa Pavić, Danica Marinović, Lidia Jovanović, Vjera Kovačević, Milica Mušikić i druge.

MAJ

- Kod Spuža je ubijena Vasa Pavić. Prepoznata po svom predratnom angažmanu, aktivističkom pristupu u borbi za ravnopravnost i slobodu, te radu na terenu, Vasa je i prije rata prošla kroz mučan period. Učlanjena u partiju 1935. godine, a već 1936. biva uhapšena i mučena u zatvorima širom tadašnje

Jugoslavije, u kojima je provela 9 mjeseci. Ipak, nakon izlaska, Vasa je nastavila snažan angažman u okviru omladinskih organizacija i kroz rad se ženama na terenu. Stradala je u akciji povezivanja partizanskih jedinica i dobrovoljaca, tokom sukoba sa pripadnicima četničkog pokreta.

JUN

- Žene se kao borkinje uključuju u sastave proleterskih brigada. Četvrta crnogorska proleterska brigada je u trenutku formiranja brojala 1080 boraca, od čega 220 žena.

13. AVGUST

- U borbama na Kurpesu poginula je Jelica Mašković, raznijevši se bombom kako ne bi pala u ruke neprijatelju. Imala je samo 17 godina. Jelica je učestvovala u pripremama za Trinaestojulski ustanak i bila je politički angažovana u radu s omladinom u okolini Kolašina. Od 13. jula 1941. godine aktivno je učestvovala u NOB-u. U borbama za Bugojno, pripadala je grupi od 12 odabranih bombaša/ica.

U prvom napadu na Kupres učestvovala je kao puškomitraljezac i desetarka. U drugom napadu na Kupres, dva dana kasnije, teško je ranjena. Nije dozvolila četnom bolničaru da je izvlači s bojišta, da ga ne izloži smrtnoj opasnosti. Da ne bi pala živa u ruke neprijatelju, aktivirala je bombu. Poglašena je narodnom heroinom 20. decembra 1951. godine.

9. DECEMBAR

- Poginula Ljubica Popović, u četničkoj zasjedi u mjestu Orahovu kod Podgorice. Imala je 21 godinu. Bila je članica Partije od svoje 18. godine. Sa 19 godina počela je da radi u *Monopolu duvana*. Sa ostalim radnicama koje su bile zaposlene u Monopolu učestvovala je u organizacijama štrajkova zbog malih plata i loših uslova za rad. Ljubica je bila uključena u pripreme za ustanak 13. jula, a njena uloga u okupiranoj Podgorici je bila da sakuplja i šalje omladince u partizanske jedinice.

Kada je glavnina crnogorskih partizanskih snaga morala da napusti Crnu Goru, 1942. godine, Ljubica je ostala kao ilegalka. Teško je ranjena u pokušaju da se probije iz opsade u selu Orahovo. Kada je zapaljena koliba u kojoj se sakrila, njen saborac, prema dogovoru, prvo je ubio nju, a onda i sebe. Proglašena za narodnu herionu 12. jula 1949. godine.

foto: Jelica Mašković

foto: Ljubica Popović

1943.

Godina intenzivnih sukoba sa fašističkim okupatorima i njihovim domaćim saveznicima, počela je bitkom na Neretvi u februaru i martu u kojoj su partizani izvojevali pobjedu, da bi bila nastavljena slavnom bitkom na Sutjesci u maju i junu. U septembru je kapitulirala Italija, a 29. novembra održano je Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, koje je postavilo temelje buduće države: uspostavljen je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, uvedeno federalno uređenje, a Karađorđevićima, dinastiji koja je vladala Kraljevinom Jugoslavijom, kao i Vladi u izbjeglištvu, je zabranjen povratak do kraja rata..

Tokom svih bitaka i sukoba, i tokom političkih procesa, žene su zauzimale prve linije fronta, a neke su, već tada, uspijevale da se izборе i za prve linije političkih promjena.

20. MART

- Ubijena Milica Vučinić, u 22-oj godini. Tokom Trinaestojulskog ustanka stupila je u partizansku četu sela Dragovoljici i postala bolničarka. Februara 1942. godine postala je borkinja Nikšićkog partizanskog odreda i učestvovala u borbama tokom Treće neprijateljske ofanzive. Kada je u junu 1942. godine formirana *Peta proleterska crnogorska brigada*, Milica je uključena u Prvu četu Prvog bataljona. Proglašena je za narodnu heroinu 13. jula 1953. godine.

foto: Milica Vučinić

14. MAJ

- Jelena Četković strijeljana u Beogradu, nakon hapšenja i mučenja u policiji, a zatim i u Banjičkom logoru. Imala je 26 godina. Bila je članica Partije od svoje 19. godine. Učestvovala u svim demonstracijama i akcijama KPJ, a od 1938. godine je nastavila djelovanje u Beogradu. Na početku NOR-a bila je kurirka partizanskog odreda u Bosni. U oktobru 1942. godine vratila se u Beograd i postala sekretar mjesnog komiteta. Dobila je zaduženje da organizuje likvidaciju dvojice agenata Specijalne policije. Pet dana prije izvršenja akcije je uhapšena i mučena, a zatim strijeljana. Za narodnu heroinu je proglašena 5. jula 1952. godine.

foto: Jelena Četković

29. MAJ

- Ubijena Đina Vrbica. Imala je 30 godina. Studirala je Visoku školu za ekonomiju u Zagrebu i Beogradu. Sve do smrti bila je izrazito politički i vojno angažovana. Aktivno je učestvovala u revolucionarnom studentskom pokretu i politički radila sa tekstilnim radnicama. U Crnoj Gori se angažovala u revolucionarnom omladinskom i ženskom pokretu.

Đina je 1940. godine na Petoj pokrajinskoj konferenciji SKOJ-a za Crnu Goru, Boku i Sandžak izabrana za članicu Pokrajinskog komiteta. Članica Partije je bila od svoje 21. godine, a učestvovala je i u Trinaestojulskom ustanku. Poglašena je za narodnu heroinu 24. jula 1953. godine.

OKTOBAR

- Formiran Glavni odbor Antifašističkog fronta žena (AFŽ) za Crnu Goru i Boku (Danica Marinović, Lidia Jovanović, Ljubica Kovačević, Dobrila Ojdanić (narodna heroína), Bosa Đurović, Bosa Pejović, Đina Prlja)

15-18. NOVEMBAR

- U Kolašinu je održana Skupština narodnih predstavnika, na kojoj je učestvovalo 538 delegata, od čega su 20 bile žene, koje su prvi put u istoriji ovdje imale priliku da učestvuju u predstavničkom tijelu. Na ovoj Skupštini izabrano je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke (ZAVNO), organ koji je preuzeo rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Crnoj Gori. ZAVNO je brojao 118 članova, među kojima šest žena: Danica Marinović, Lidija Jovanović, Dobrila Ojdanić, Milica Muškić, Stana Tomašević i Desa Anđelić.

5-6. DECEMBAR

- Prvi kongres AFŽ-a za Crnu Goru i Boku održan je u Kolašinu, a prisustvovalo je 400 delegatkinja. Ravnopravnost i emancipacija žena smatraju se tekovinama NOR-a i postaće važan segment programa KPJ i poslije rata. AFŽ je za zadatak imao da stečenu ravnopravnost štiti, a emancipaciju da pospješuje i omogući potpuno uključivanje žena u javni život.

foto: Đina Vrbica

foto: Prvi kongres AFŽ-a

foto: Prvo zasijedanje ZAVNO Crne Gore i Boke. Na fotografiji Stana Tomašević, Iko Mirković, Peko Dapčević, Maca Brajović. Kolašin, 15-18. novembar 1943.

1944.

Uprkos tome što se još vode brojne borbe za oslobođenje od okupatora, parizanski pokret nastavlja da jača, a na krilima tog pokreta jača i ženski aktivizam i borba za ravnopravnost. Da bi se cilj ostvario, koriste se svi raspoloživi mehanizmi da se dođe do što većeg broja žena.

APRIL

- Časopis "Naša žena", organ AFŽ-a za Crnu Goru i Boku, izlazi iz štampe, kao list koji će promovisati jačanje ideološkog vaspitanja i aktivizma kod žena.

13-15. JUL

- Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (ZAVNO) - njegova transformacija u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO). Na ovom zasjedanju je usvojena "Izjava o pravima građana", kojom su ženama potvrđena prava koja su stekla tokom NOR-a: jednakost i ravnopravnost polova, sloboda govora, vjeroispovjesti, savjesti, udruživanja i štampe.
- Počinju prvi analfabetski kursevi organizovani od strane AFŽ-a, sa ciljem da se podigne nivo pismenosti među ženskom populacijom, koji je bio na izrazito niskom nivou prije početka Drugog svjetskog rata (u pojedinim opštinama na sjeveru zemlje i do 90%, situacija je bila bolja jedino u Boki Kotorskoj gdje je nepismeno bilo oko 45% žena)

foto: Časopis „Naša žena”, 1944.

foto: CASNO, 1944.

- Učešće žena u društvenom životu još uvijek je neznatno, još uvijek malo žena uzima riječ na narodnim zborovima, mitinzima, manifestacijama. Malo je žena i u našim n.o.odborima. A kada smo za tri i po godine izdržale sve napore zajedno sa našom braćom stavljajući uvijek svoju čast i čast svoga naroda iznad svega, mi danas moramo učiti i svojim znanjem probijati put do mjesta koje smo osigurale kroz krv našu i naše braće. Sposobnošću da uredno i savjesno obavljamo svoju dužnost mi ćemo opravdati povjerenje naroda koje nam je dao dok nas je gledao kako nesebično ti i po godine ispunjavamo dužnosti prema otadžbini. Tada će iščeznuti i najmanji trag straha i predrasuda i mi ćemo zauzeti svoja mjesta, koja su za nas angažovale patnje i naponi dati za dobro otadžbine! (Đina Prlja, Naša žena)

1945.

Žene su aktivno učestvovalе u završnim operacijama za oslobođenje Crne Gore. Jednako tako, njihov aktivizam sada postaje krajnje otvoren i one svoja prava zahtijevaju na političkim skupovima.

23. JANUAR

- U izvještaju Sreskog odbora AFŽ-a Podgorice iskazana je pohvala hrabrosti koju su borkinje pokazale: *Prilikom odstupanja Njemaca sa naše teritorije žene Pipera su se zaista pokazale dobro, prenoseći i dan i noć materijal i municiju za naše jedinice, takođe su prenosile i naše ranjenike preko dosta teških terena.*
- *Konačno, Podgorica je slobodna! ...Drugovi pevaju, drugi oslobađaju prignječene noge, treći vode živ razgovor...Naši i saveznički kamioni jure brzinom vetra i oživljavaju centar bjelopavličke ravnice, poprišta najkrvavije borbe za nekoliko poslednjih nedelja... Napušteni tenkovi, gomile mrtvih konja i hrpe još nepokopanih mrtvih nacista, to su prizori, koji vam od Danilovgrada do Podgorice neprestano izlaze pred oči. Od Rogama prema Duklji provode grupu zarobljenih Njemaca. Nehotice nas potsećaju na dane njihovog divljanja, na dane, kada u crno zavijahu nađe domove. Danas menjamo uloge. Naši borci okružuju njihove zarobljenike. Konačno izvojevana sloboda Crne Gore i Boke je na pomolu!* (Vera Obrenović- Delibašić, Naša žena)

APRIL

- Veliki miting žena Crne Gore na Cetinju. Mitingu su prisustvovalе predstavnice AFŽ-a iz drugih jugoslovenskih republika, ženskih organizacija iz drugih zemalja, kao i brojni partijski predstavnici. Žene Crne Gore ovim mitingom su poručile da će ušestovovati u obnovi i izgradnji zemlje i u novoj vlasti.

9. MAJ

- Završen je Drugi svjetski rat! Njemačka je potpisala kapitulaciju čime je zvanično završen rat u svijetu, iako su u nekim krajevima borbe potrajale do kraja ljeta 1945. godine. Nakon katastrofalnih posljedica bacanja atomskih bombi na Hirošimu i Nagasaki i Japan je potpisao kapitulaciju 2. septembra, što je bio definitivni kraj rata.
- 50 000 žena uključeno je u radove na obnovi i izgradnji zemlje. Njihova aktivistička snaga koja je zablislatala na prvim linijama fronta u borbi za slobodu, sada se stavlja u službu izgradnje i obnove porušene infrastrukture Crne Gore, ali i cijele Jugoslavije.

foto: Učesnice ORA na pruzi Titograd-Nikšić, 1948.

U Narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945. godine **aktivno je u borbama učestvovalo 2546 žena iz Crne Gore, od kojih su 483 poginule. Kroz zatvore i logore je prošlo 12 108 žena. Strijeljane su ili obješene 1754 žene, a 71 je preminula u logorima.**

Osam žena sa prostora Crne Gore proglašeno je narodnim heroinama: Ljubica Popović, Vukosava Vukica Mićunović, Jelica Mašković, Đina Vrbica, Jelena Četković, Milica Vučinić, Vukica Mitrović i Dobrila Ojdanić.

1946.

Godina kada su konačno prepoznata i zakonski definisana politička prava žena u tadašnjoj Jugoslaviji, usvajanjem Ustava FNRJ. Iste godine, žene već počinju da svoja prava koriste aktivno učestvujući u političkom životu.

31. JANUAR

- Žene konačno dostižu formalnu političku ravnopravnost sa muškarcima, ostvarujući jednako biračko pravo. **Član 24 Ustava: Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednaki rad žene imaju pravo na jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu.**

Ipak, borba za suštinsku političku ravnopravnost koja počiva na ravnopravnom učešću žena u političkom životu, još uvijek traje.

foto: Prvi put na glasanju. 1946.

3. NOVEMBAR

- Izbori za Ustavotvornu skupštinu. Na ovim izborima svoje biračko pravo ostvarilo je čak 88% Jugoslovenki.
- Prve poslanice u crnogorskom Parlamentu (šesti saziv): Lidia Jovanović, Dobrila Ojdanić i Draginja Vušović, odnosno žene su 1946. godine u Skupštini zastupljene 2,8%.
- Zakon o obaveznom sedmogodišnjem školovanju

foto: Zetski dom, Zgrada Ustavotvorne Skupštine, Cetinje 1946.

foto: Lidija Jovanović

foto: Dobrila Ojđanić

foto: Draginja Vušović

1947.

Poslijeratne godine karakteriše snažna emancipacija svih slojeva društva, a posebno žena. Ova godina predstavljala je revolucionarnu u pogledu emancipacije muslimanki, koju je karakterisalo skidanje zara i feredže.

- Izgradnja socijalizma i modernizacija društva podrazumijevali su da se svi djelovi društva uključe u progresivne tekovine. U tom smislu, zar i feredža su tumačeni kao nešto zastarjelo, što je onemogućavalo muslimanke da uhvate korak sa vremenom. U kampanju za emancipaciju muslimanki bili su uključeni ugledni muslimanski članovi KPJ iz tih sredina, vjerski učitelji koji su pozivali žene da skinu zar i feredžu jer to "nije bilo protivno vjerskim propisima", a uticajne žene činile su to javno, kako bi podstakle i druge žene da slijede njihov primjer. Međutim, nije svuda spremnost da se odbace stari običaji bila jednaka - najmanji odziv ovoj akciji bio je u Ulcinju, Tuzima, pljevaljskom srezu. Časopis "Naša žena" navodi da se nakon odbacivanja feredže i pohađanja analfabetskog tečaja, 1947. i 1948. godine zaposlilo oko 2000 muslimanki.

foto: Pobjeda, 3.9.1947. godine

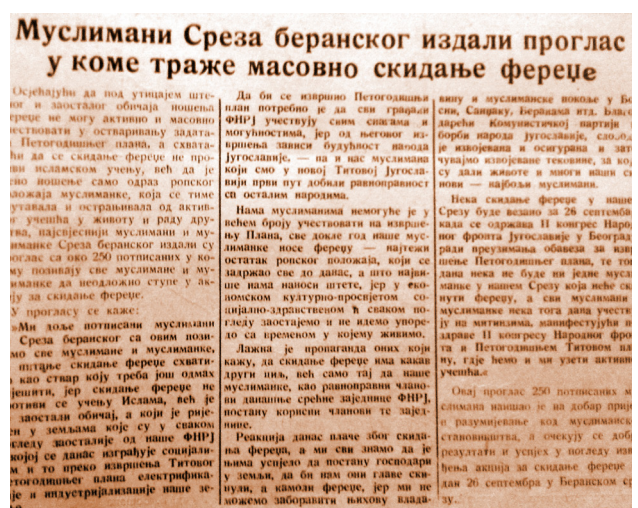

foto: Pobjeda, 24.9.1947. godine

- 13 426 žena prošlo je kroz analfabetske kurseve koji su organizovani u okviru kulturno-prosvjetnog sektora AFŽ-a. Žene koje su pohađale ove kurseve takođe su bile uključene i u čitalačke grupe, gdje je čitana beletristika, kao i propagandna, ideološka literatura i štampa. Na taj način su žene svoje stavove obrazovale u duhu komunizma i socijalizma, istovremeno postajući svjesne svojih zakonskih prava i sloboda koje su stekle.

fotografije: Analfabetski tečajevi, Titograd 1947.

- *Samo u dvomjesečnom osmomartovskom takmičenju uzelo je učešća 56 hiljada žena, dajući na raznim akcijama popravke i izgradnje puteva i u poljoprivredi 95 hiljada radnih dana. U istom takmičenju žene su, na primjer, pored ostalog, zasadile, okrečile i podrezale 32 hiljade voćaka. I broj žena na čitalačkim grupama je znatno porastao penjući se na 54 hiljade, a razna predavanje je posjetilo oko 30 hiljada žena...'*

1 Referat Lidije Jovanović „*Drugi kongres Narodnog fronta Jugoslavije i zadaci Antifašističkog fronta žena*“, dnevni list “Pobjeda” prenosi izvještaj sa Kongresa AFŽ-a 1947. godine

fotografije: POBJEDA prenosi izvještaj sa Kongresa AFŽ-a, 14.10.1947. godine

1948.

Iako je broj žena u političkim strukturama i dalje jako mali, napravljen je istorijski pomak, te se njihova imena polako pojavljuju u okviru sastava političkih tijela.

ОКТОВАР

- Osnivački kongres KP Crne Gore - samo 8% od ukupnog članstva činile su žene. U Centralni komitet, koji je brojio 37 članova, izabrana je samo jedna žena - Lidija Jovanović.
- Osnivanje stručnih škola koje pohađaju i djevojčice. Sa osnivanjem srednjih škola sa strukovnim obrazovanjem počelo se odmah po završetku rata, kako bi se što prije stekli kadrovi sposobni da rade na obnovi i izgradnji ratom razrušene zemlje.

Ilustracija: Plakat za Osnivački kongres KP Crne Gore, Aco Prijčić

foto: Radnica u pamučnom kombinatu, Titograd, 1974.

foto: Radnica u pošti, Titograd, 1949.

foto: Radnice u Duvanskom kombinatu, Titograd

foto: radnice u fabrici namještaja, Titograd, 1949.

foto: Radnice u fabrici za preradu ribe, Rijeka Crnojevića

1949.

Učešće žena u političkom životu značilo je i njihovu izloženost savremenim političkim procesima.

- Uhapšena Draginja Vušović kao pristalica Rezolucije Informbiroa. Prvo je bila zatvorena u kotorskom zatvoru, potom u tamnici tvrđave Kobila u blizini Herceg Novog, da bi naposljetku završila u ženskom zatvoru na Golom Otoku. U Crnu Goru se vratila 1952. godine, ali više nije učestvovala u političkom životu.

foto: Draginja Vušović

1950.

Sistem nastavlja da se unapređuje u pogledu ostvarivanja ženskih prava, ali ne samo političkih, već i onih koja im prethode, poput zakonskih unapređenja obrazovnog sistema.

OKTOBAR

- Treći kongres AFŽ, na kojem se potenciraju emancipacija žena u skladu sa ideološkim obrascima Partije i zapošljavanje žena u privrednim granama.
- Zakon o obaveznom osmogodišnjem obrazovanju

Ilustracija: Plakat za III Kongres AFŽ-a, Aco Prijčić

1951.

Kao posljednja od temeljnih ženskih prava, i tema abortusa dolazi na razmatranje pa abortus konačno postaje dozvoljen, iako je zakonski okvir primjene ovog prava više puta pretrpio izmjene, sve do izmjene Ustava iz 1974. godine, kojom abortus postaje ustavno pravo.

- Legalizovano pravo na abortus, odnosno tek tada abortus postaje dio posebnih zakonskih rješenja. Od 1951. godine, Krivični zakon više ne prepoznaje ženu kao počiniteljku abortusa, što je do tada bio slučaj. *Uredba za vršenje dopuštenog pobačaja* je usvojena 1952. godine, kojom se prvi put precizno reguliše abortus, te navode razlozi zbog kojih se abortus može izvršiti, poput zdravlja i života trudne žene, predviđenog zdravstvenog stanja ploda/djeteta, u slučaju kada je do trudnoće došlo izvršenjem krivičnog djela, kao i ako bi rođenje djeteta dovelo do narušavanja zdravlja žene zbog teških materijalnih, ličnih i porodičnih prilika. Kasnijom uredbom iz 1960. godine, socijalni uslovi abortusa su još bolje formulisani.

1953.

AFŽ, jedini emancipatorski pokret najšireg opsega, čija je misija bila suštinsko unapređenje položaja žena u Jugoslavija prestaje da postoji. Njegovim ukidanjem, borba za ženska prava postaje značajno oslabljena, a žena se opet nastoji smjestiti u privatni prostor, dok javni ostaje mahom rezervisan za muškarce.

SEPTEMBAR

- Ukidanje AFŽ-a, odlukom Narodnog fronta². AFŽ se transformisao u Savez ženskih društava, zaduženih prvenstveno za brigu o majci i djetetu. Vlasti su smatrale da je ravnopravnost žena postignuta i zadovoljavajuća, ali ipak je ukidanjem AFŽ-a suštinski zaustavljen uspješan talas emancipacije širom Jugoslavije.

² Narodni front Jugoslavije predstavljao je najmasovniju društveno-političku organizaciju u poslijeratnoj Jugoslaviji. Nastao je na temeljima Narodnooslobodilačkog pokreta. Funkcionisao je do raspada Saveza komunista i početka dezintegracije Jugoslavije 1990. godine.

ARHIVSKI IZVORI

NEPUBLIKOVANI IZVORI

- ♦ Državni arhiv Crne Gore, Podgorica
- ♦ Arhiv Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore
- ♦ NOB 1941-1945.
- ♦ Fotografije - AFŽ

PUBLIKOVANI IZVORI

- ♦ *CASNO – Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944-1945, zbirka dokumenata*, odabrao i pripremio Zoran Lakić, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd 1975.
- ♦ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Borbe u Crnoj Gori 1942. god*, Tom III, Beograd 1950.

ŠTAMPA

- ♦ *Glas Crne Gore*, 1939.
- ♦ *Lovćenska omladina*, 1944.
- ♦ *Naša žena*, 1944-1953.
- ♦ *Radni narod*, 1927.
- ♦ *Rudar*, 1935.
- ♦ *Zeta*, 1934-1941.

LITERATURA

- ♦ Batinić Jelena, Žensko pitanje, obrazovanje i jugoslovenska država u revolucionarnom periodu 1942-1953, in: Stepanović L, Prelić M, Lukić Krstanović M, *Naučnice u društvu*, Etnografski institut SANU, Beograd 2020, 255-263.
- ♦ Bojović Jovan, Žene u revolucionarnom pokretu 1918-1929, Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945, Titograd 1969, 25-53.
- ♦ *Crna Gora 1941-1945*, urednik Veselin Đuranović, Pobjeda, Titograd 1965.
- ♦ Dabižinović Ervina, *Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815-2015)*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 2017, doktorska disertacija.
- ♦ Dabižinović Ervina, *Emancipatorski bljesak i propuštena prilika*, in: Nelević Nataša (ed.), Što je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost, Cetinje 2017, 32-37.
- ♦ Drobnjak Nada, Ženska strana parlamenta. Učešće žena u skupštinskim sazivima 1946-2010. u Crnoj Gori, Skupština Crne Gore, Pogdorica 2010.
- ♦ Društveni položaj i aktivnost žena u SR Crnoj Gori. Analiza sa idejno-političkog i sociološkog aspekta, Institut za društveno- ekonomska istraživanja, Titograd 1968.
- ♦ Folić Zvezdan, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953. Prilozi za istoriju*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2001.
- ♦ Folić Zvezdan, Koprivica Veseljko, Kurpejović Avdul, *Istorija Muslimana Crne Gore. Knj. 2, 1918-2007*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica 2015.
- ♦ Jovanović Batrić, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919-1941*, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd 1959.
- ♦ Jovanović Batrić, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd 1960.
- ♦ Jovanović Radoman, O položaju i aktivnosti žena u Crnoj Gori do 1918. godine, in: Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945, Istorijski institut, Titograd 1969, 9-21.
- ♦ Lakić Zoran, Učešće žena u revolucionarnom pokretu 1929-1941, in: Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945, Istorijski institut, Titograd 1969, 55-117.
- ♦ Marović Branislav, *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919-1989*, Centar za geopolitiku-Nikšić, Podgorica 2017.
- ♦ Nelević Nataša, Vodič kroz istoriju emancipacije žena Crne Gore. XX vijek, Nova knjiga, Podgorica 2017.
- ♦ Nelević Nataša, Što je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost, Cetinje, 2017.

- ♦ Nelević Nataša, *Klasno i/ili feminističko*, in: Nelević Nataša (ed.), Što je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost, Cetinje, 2017, 16-21.
- ♦ Nelević Nataša, *Pismene, pročitajte nepismenima! - Čitalačke grupe na mapi ženskog nematerijalnog kulturnog nasljeđa*, in: Nelević Nataša (ed.), Žensko nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore: nove mape, rodne perspektive, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, Podgorica 2020, 129-139.
- ♦ Nikolić Milica, *Konstrukcija ženskog identiteta u socijalizmu*, in: Nelević Nataša (ed.), Što je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost, Cetinje 2017, 40-45.
- ♦ Nikolić Milica, *(Ne)vidljivo žensko nasljeđe Narodno-oslobodilačke borbe*, in: Nelević Nataša (ed.), Žensko nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore: nove mape, rodne perspektive, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, Podgorica 2020, 109-121.
- ♦ Nikolić Milica, *Ženska strana Narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi 1-2 (2022), 269-282.
- ♦ Pajović Radoje, *Antifašistički front žena Crne Gore 1943-1945*, in: Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945, Istorijski institut, Titograd 1969, 211-290.
- ♦ Pajović Radoje, *Opštenarodni ustanak koji je zadivio Evropu*, Matica 74 (2018), 141-158.
- ♦ Papović Dragutin, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori: 1945-1990*, Matica crnogorska, Podgorica 2015.
- ♦ Petričević Paula, *Nasljeđe nedovršene revolucije*, in: Nelević Nataša, Što je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost, Cetinje 2017, 24-29.
- ♦ Prekić Adnan, *Položaj žene u prvim godinama komunističke vlasti u Crnoj Gori*, Matica 67 (2016), 397-420.
- ♦ Petričević Paula, *Ambivalentno žensko nasljeđe- Instruktivna povijest Osmog marta i njegove medijske reprezentacije u Crnoj Gori za vrijeme AFŽ-a*, in: Nelević Nataša (ed.), Žensko nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore: nove mape, rodne perspektive, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, Podgorica 2020, 79-108.
- ♦ Petričević Paula, *In the Name of the Daughter. Anthropology of Gender in Montenegro, How the Female Subject was Tempered. An Instructive History of 8 March and Its Media Representation in 'Naša žena' (Our Woman)*, Comparative Southeast European Studies, 6-1 (2021), 19-43.
- ♦ Simović Slobodan, *Piperi u Drugom svjetskom ratu*, Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore, Podgorica 2018.
- ♦ Solar Maja, *Afežeovske lekcije*, in: Nelević Nataša, Što je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost, Cetinje 2017, 48-51.

- ♦ Stanišić, Milija, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2005.
- ♦ Stanišić Slavko, Učešće žena u Narodnooslobodilačkoj borbi do kapitulacije Italije, in: *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945*, Istorijski institut, Titograd 1969, 121-209.
- ♦ Stepanović Lada, Prelić Mladena, Lukić Krstanović Miroslava, *Naučnice u društvu*, Etnografski institut SANU, Beograd 2020.
- ♦ Tepavčević Ivan, *Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, *Folia linguistica et litteraria-Časopis za nauku o jeziku i književnosti*, 21 (2018), 237-247.
- ♦ Todorović Vojo M., *Podgorički srez u Trinaestojulskom ustanku*, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd 1954.
- ♦ Ristović Boris, Vukanović Miloš, *Buđenje moderne žene*, u: Nelević Nataša, *Što je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953*, NVO Nova Centar za feminističku kulturu, NU Institut za savremenu umjetnost, Cetinje 2017, 6-13.
- ♦ Vujović Dimo, *Jedan izvještaj PK KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju iz 1935. godine*, *Istorijski zapisi* 1 (1959), 235-251.
- ♦ Vujović Đuro, *Organizacioni razvoj Komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori: 1941-1945*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd 1988.

